

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۰۲

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۷/۱۴

(صفحه ۶۳-۸۴)

کتیبه‌های فارسی آرامگاه بهاء‌الدین زکریای مولتانی

دکتر مرتضی رضوانفر* - دکتر داریوش ذالفقاری**

مولتان ما به جنت اعلیٰ برابرست
آهسته پا بنه که ملک سجده می‌کند^۱

چکیده

شهر مولتان به دلیل وجود عرفای بلندمرتبه، رفت‌وآمد بزرگان دینی و ساخت آرامگاه‌های بسیار، به مدینه‌الاولیا یا شهر مقدس، شهرت یافته است. این شهر زیبا به دلیل اعزام مبلغان مذهبی به مناطق مختلف، یکی از مهم‌ترین مراکز آموزش و ترویج معارف اسلامی بوده است. از مهم‌ترین بنیان تبلیغ و گسترش اسلام در شبه‌قاره، شیخ بهاء‌الدین زکریا و شاگردان او بوده‌اند. بهاء‌الدین زکریا (۵۶۶-۶۶۱ق) بنیان‌گذار سهروردیه در شبه‌قاره، از جمله عرفای بزرگ جهان اسلام است که عظمت وی باعث برکات بسیاری بوده است. یکی از این برکات، ترویج زبان فارسی در این مناطق است زیرا غالب متون و آموزه‌های عرفان اسلامی در شرق جهان و خاورمیانه با زبان فارسی گسترش یافته است و می‌توان گفت زبان فارسی این توفیق را یافته است تا خدمات ارزشمندی به اسلام و عرفان در شرق و

rezvan641@yahoo.com

zolfaghari1185@gmail.com

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

** عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

۱. اختر چیمه، ص ۱۷۲.

حتی برخی از کشورهای اروپای شرقی داشته باشد. جدا از زبان فارسی می‌توان به تأثیر شیخ بر گسترش هنر معماری ایرانی در منطقه اشاره کرد. آرامگاه بهاء‌الدین زکریا در شهر مولتان دارای سبکی از معماری آرامگاهی است که پایه‌گذار روشی نوین در کل مناطق شبه‌قاره است. در این مقاله، کتیبه‌های فارسی مقبرهٔ ایشان، که به صورت میدانی مستندنگاری شده است، بررسی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: بهاء‌الدین زکریا، مقبره، پاکستان، کتیبهٔ فارسی، کاشی فیروزه‌ای.

مقدمه

اگر ورود تصوف به شبه‌قاره را به دو مرحله تقسیم کنیم ابتدا باید به ورود پراکندهٔ صوفیان به شبه‌قاره در قرن دوم و سوم اشاره نماییم و موارد زیر را می‌توان دلایلی بر این مدعا دانست: دیدار ابوعلی سندی با بایزید بسطامی (وفات: ۲۶۱ یا ۲۶۴ق)، سفر تبلیغی حلاج (وفات: ۳۰۹ق) به هند، احتمالاً اقامت اولین صوفی یعنی شیخ صفی‌الدین کازرونی (وفات: ۳۹۸ق) به دستور مرشدش شیخ ابواسحاق کازرونی در منطقهٔ سِند در ناحیهٔ اُچ، سفر شیخ حسین زنجانی (وفات: ۴۲۰ق) به پنجاب و اقامت وی در آنجا برای ترویج تصوف و تربیت اهل سلوک، و سفر علی بن عثمان هجویری به پنجاب به دستور مرشدش ابوالفضل خُتلی.

پس از ورود پراکندهٔ صوفیان به شبه‌قاره، می‌توان ورود سلسله‌های صوفیه به این مناطق را دومین مرحله از حضور تصوف در شبه‌قاره، قلمداد کرد. تقریباً معاصر با فتوحات غوریان (۵۴۳-۶۱۲ق) در قرن ششم برخی از صوفیان آسیای مرکزی به هند مهاجرت کردند. اولین سلسله‌ها در این دوره چشتیه و سهروردیه بودند. چشتیه بیشتر در اجمیر و برخی نقاط پنجاب و دهلی و اوتارپرادش و بیهار، و سهروردیه در سند و مولتان و پنجاب تبلیغ می‌کردند. سلسله‌های مهم بعدی نقشبندیه، قادریه و شطاریه بودند.

سهروردیه، منسوب به ابونجیب عبدالقاهر بن عبدالله سهروردی یا منسوب به برادرزادهٔ وی، شهاب‌الدین عمر بن محمد سهروردی، است. مروج آن در هند بهاء‌الدین زکریا معاصر معین‌الدین چشتی بود. کوشش‌های وی برای گسترش اسلام در پنجاب بسیار مؤثر بود. وی در مولتان اقامت داشت و خانقاهش مرکز نشر معارف صوفیه بود و در

پنجاب و سند مریدان فراوانی پیدا کرد.

بهاء‌الدین خانقاه بزرگ و باشکوهی در مولتان ساخت و در آنجا به مدت نیم‌قرن به تربیت مریدان پرداخت. بهاء‌الدین زکریا در ۶۶۱ق و بنابر برخی منابع در ۶۶۶ق در مولتان درگذشت. پیکر او را در خانقاهش به خاک سپردند. آرامگاه بهاء‌الدین در مولتان، در زمان حیاتش با هزینه شخصی خود وی ساخته شده بود و پسرش، صدرالدین عارف نیز در آنجا مدفون است.

موضوع بحث این مقاله کتیبه‌های فارسی آرامگاه بهاء‌الدین زکریاست؛ درباره این کتیبه‌ها به صورت یک جا و مدون تا کنون کاری انجام نیافته است. در پژوهش میدانی پیش‌رو پس از مستندنگاری کتیبه‌های این بنا درباره متن آن‌ها توضیحاتی بیان شده است. متن کتیبه‌های آرامگاه یا به نثر است یا به نظم و آن‌ها را از نظر محتوا می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: کتیبه‌های اطلاع‌رسان و کتیبه‌های بلاغی.

کتیبه‌های اطلاع‌رسان دو دسته است: یک دسته در قالب نثر درباره تاریخ بنا، بانی و تاریخ مرمت اطلاعاتی پیش چشم مخاطب می‌گذارد و در دسته دیگر در قالب ماده تاریخ به اطلاعاتی درباره تاریخ وفات اشخاص اشاره شده است.

کتیبه‌های بلاغی با بیان مفاهیم عرفانی، اخلاقی و اعتقادی علاوه بر جنبه‌های تزئینی کارکرد اثرگذاری دارد. در انتخاب متن این کتیبه‌ها که همه در قالب شعر است دقت شده و به مقتضای حال بنا اشعار در آن‌ها به کار رفته است.

معماری آرامگاهی در مولتان

آرامگاه عارفان بزرگ در مولتان با اسامی مزار، دربار، درگاه، بارگاه، تربت یا مقبره نامیده می‌شود و غالباً در شکل یک مجموعه شامل مقبره، مسجد و خانقاه ساخته شده است. همچنین محلی با نام حجره، برای اسکان پیر و جانشین عارف، که معمولاً سجاده‌نشین نامیده می‌شود، و یک سالن بزرگ برای تجمعات مذهبی مانند مراسم سالانه عرس، جشن‌های مذهبی و ملی، سخنرانی و غیره در این مجموعه تعبیه می‌شود. برخی از آرامگاه‌ها دارای مدرسه علوم دینی است که طلاب در آن به تحصیل علوم دینی و معارف قرآنی می‌پردازند. برخی نیز دارای مهمانخانه‌ای (سرای) برای اسکان زوار و یک آشپزخانه (لنگرخانه) برای پخت غذا به منظور احسان به فقرا و زوار است.

جدای از مزار اصلی که مربوط به عارف است، جانشینان وی (فرزندان یا شاگردان برگزیده) نیز کنار مراد خود مدفون‌اند. جانشینان معمولاً عارف‌اند. خارج از شبستان اصلی، در محوطهٔ صحن و حیاط، بسیاری از مریدان و خویشاوندان عارف و همچنین برخی حاکمان و افراد صاحب نفوذ شهر دفن می‌شوند.

شکل کلی آرامگاه‌های مولتان متأثر از معماری ایران و آسیای میانه است. شکل مکعب مربع برای مزار اصلی و گنبدهایی نسبتاً بزرگ بر بالای مکعب اصلی؛ البته به‌مرور سازه‌هایی به مقبره اضافه می‌شود و گنبد را مانند نگینی در مرکز خود نگه می‌دارد (Husain Qureshi, p. 313-314).

به‌دلیل امتزاج فوق‌العاده میان تصوف و شعر خصوصاً شعر فارسی، وجود کتیبه‌هایی از اشعار شعرای صوفی‌مسلك، یکی از مهم‌ترین آرایه‌های تزئینی در معماری آرامگاه‌های شهر مولتان است.

یکی دیگر از تزئینات اصلی در معماری آرامگاه‌های مولتان، استفاده از کاشی‌های رنگی حاوی تزئینات اسلیمی، آیات قرآنی و احادیث نبوی و همان‌گونه که اشاره شد اشعاری به زبان فارسی و اردوست. همچنین کتیبه‌های اطلاع‌رسان که حاوی اطلاعات تاریخی از علت ساخت بنا، سازنده، تاریخ ساخت و حتی وقایع مهم تاریخی در منطقه است.

مهم‌ترین و گسترده‌ترین رنگ‌هایی که در کاشی‌کاری آرامگاه‌های شهر مولتان استفاده شده رنگ‌های نیلی (آبی - بنفش)، فیروزه‌ای (آبی - سبز) و سفید است. از این کاشی‌ها در پیشانی آرامگاه، گنبد، داخل شبستان، صحن و حتی در برخی موارد روی سنگ قبور استفاده شده است.

آرامگاه‌ها دائماً در طول تاریخ مرمت و بازسازی می‌شود لذا خیلی از آرایه‌ها، دیوارها و سنگ مزارها و حتی کتیبه‌ها تخریب می‌شود یا تغییر می‌یابد؛ به همین دلیل بسیاری از آن‌ها اصالت خود را از دست می‌دهد؛ اما کتیبه‌ها و تزئیناتی هم هست که صدها سال به‌خوبی حفظ شده و گنجینه‌ای از اطلاعات خوشنویسی، نقاشی و تاریخی است.

متأسفانه در روزگار ما که با ورود کاشی‌های ماشینی، بسیاری از کارهای خوشنویسی، چاپ، لعاب‌گذاری و پُخت کاشی با کامپیوتر و دستگاه انجام می‌گیرد کاشی‌هایی با رنگ‌های نقره‌ای، طلایی یا خطوطی غیر بومی در برخی از بناها دیده می‌شود که ماهیت زیبایی‌شناسی و هنری این بناها را تغییر داده است.

معماری آرامگاه شیخ بهاء‌الدین زکریا

تمام خصوصیات که برای معماری آرامگاه‌های شهر مولتان ذکر شد ادامه مشخصات آرامگاه شیخ است. می‌توان گفت مهم‌ترین شاخصه معماری در آرامگاه آجری شیخ زکریا استفاده از کتیبه روی کاشی‌های نیلی و فیروزه‌ای برای اولین بار، همچنین ترکیب شکل‌های مربع، هشت‌ضلعی و دایره در سازه اصلی بناست. این شکل از معماری، پایه‌گذار سبک جدیدی در نقاط مختلف شبه‌قاره شد و مقابر بسیاری به تقلید از این سبک در منطقه گسترش یافت.

استفاده از یک مکعب مربع به‌عنوان سازه اصلی، ساخت یک سازه هشت‌ضلعی و تعبیه گنبد دوار روی آن، همچنین استفاده از چندین مناره در سطوح مختلف و نهایتاً آجری بودن بنا از ویژگی‌های معماری این آرامگاه است.

البته این سازه‌ها در معماری آرامگاهی ایران و آسیای میانه رواج داشته است؛ اما ترکیب آن‌ها و استفاده از کاشی‌های مزبور و شکل‌های نوین از نوآوری‌های آرامگاه شیخ زکریاست.

آرامگاه شیخ بهاء‌الدین زکریا

داخل مرقد شیخ بهاء‌الدین زکریا

کتیبه‌های فارسی آرامگاه بهاء‌الدین زکریا

تعداد زیادی کتیبه فارسی بر آرامگاه شیخ بهاء‌الدین زکریا نصب شده است که غالباً حاوی اشعار عرفانی و اخلاقی از شعرای فارسی‌گوست. همان‌گونه که اشاره شد استفاده از کتیبه‌هایی حاوی اشعار فارسی و استفاده از رنگ‌های فیروزه‌ای و نیلی با خطوط سفیدرنگ، در شهبه‌قاره نخستین بار در این بنا صورت گرفت و این شاید مهم‌ترین نکته در مورد کتیبه‌های فارسی در این آرامگاه باشد. نکته دیگر اینکه طراحی و ساخت آرامگاه و استفاده از کتیبه‌ها، در دوران زندگی شیخ و زیر نظر ایشان انجام گرفته است؛ اما همان‌گونه که از متن کتیبه‌ها مشخص است، این بنا و کتیبه‌های آن چندین بار مرمت شده و حتی تغییر یافته است. همچنین بخش‌هایی به بنا اضافه شده که دارای کتیبه‌های جدیدتری است.

به دلیل محدودیت صفحات مقاله، تنها بخش فارسی کتیبه‌ها ذکر شده و به بخش‌های عربی فقط در مواردی که جزو جدایی‌ناپذیر متن بوده اشاره شده است.

کتیبه‌های پیشانی آرامگاه

پیشانی آرامگاه دارای سه کتیبه بزرگ است. کتیبه میانی حاوی اطلاعاتی دربارهٔ مرمت بناست. کتیبه‌های طرفین حاوی اشعاری از مولوی و سعدی و همچنین ابیات مشهوری است که در کتیبه‌های شبه‌قاره پُرکاربرد است. سُرایندگان این ابیات معروف برای ما معلوم نشد.

متن فارسی کتیبه سمت راست در پیشانی بنا:
هر که خواهد هم نشیند با خدا
او نشیند در حضور اولیا^۱
چو شوی دور از حضور اولیا،
در حقیقت گشته دور از خدا^۲
شنیدم که در روز امید و بیم،
بدان را به نیکان به بخشد کریم^۳

متن فارسی کتیبه میانی در پیشانی بنا:
این مکان جنت‌نشان در زمان سجادگی و خلافت حمیده دودمان مخدوم المخادم محب الفقراء و العلما
مخدوم شیخ مرید حسین صاحب قریشی هاشمی اسدی سجاده‌نشین حضرت سلطان المشایخ مخدوم قبله
حضرت شیخ بهاء‌الدین زکریا رحمه الله تعالی و حضرت شاه رکن‌العالم نوری و از مصارف مخدوم صاحب
ممدوح زیب تعمیر یافت سنه ۱۳۴۳ هجری المقدس.

۱. هر که خواهد هم‌نشینی خدا/ تا نشیند در حضور اولیا (مولوی، ص ۲۶۷)

۲. چون شوی دور از حضور اولیا/ در حقیقت گشته‌ای دور از خدا (همو، ص ۲۶۹)

۳. شنیدم که در روز امید و بیم/ بدان را به نیکان ببخشد کریم (سعدی، ص ۳۰۹)

متن فارسی کتیبه سمت چپ در پیشانی بنا:
یک زمانه صحبت با اولیا
بهتر از صد سال طاعت بی‌ریا^۱
اولیا را هست قدرت از الله
تیر جسته بازگرداند ز راه^۲
کاملان را هر که بیند صبح و شام
آتش دوزخ برو گردد حرام^۳
اگر فردوس بروی (بر روی) زمین است،
همین است و همین است و همین است^۴

۱. این بیت به سبک مثنوی معنوی مولوی است و صورت دیگری از این بیت نیز مشهور است (یک زمانی صحبتی با اولیا/ بهتر از صد ساله طاعت بی‌ریا)؛ اما در مثنوی معنوی دیده نشد. لازم به ذکر است گاهی عارف برای بیان باورهای متعالی از ساده‌ترین کلمات و مردمی‌ترین عبارات در اشعار استفاده می‌کند. اشعار عارفانه به سرعت میان مردم پخش می‌شود و وارد زندگی آنان می‌گردد، حتی به صورت ضرب‌المثل استفاده می‌شود، اشعاری که سینه‌به‌سینه می‌چرخد، به مرور بنا به زمان و مکان، تغییراتی می‌یابد حتی شاعر و مؤلف آن‌ها نیز ممکن است به مرور ناشناخته بماند. همچنین در دوره‌هایی از تاریخ هنر مذهبی، هنرمندان از ذکر نام خود به‌عنوان معمار، خوشنویس، نقاش و شاعر پرهیز می‌کردند تا از اجر معنوی کارشان کاسته نشود. در کتیبه‌های این مقبره نیز می‌بینیم در دوره‌هایی کتیبه‌ها بدون ذکر راقم یا شاعر است.

۲. اولیا را هست قدرت از اله / تیر جسته بازآرندش ز راه (مولوی، ص ۷۷)

۳. این بیت به سبک مثنوی معنوی مولوی است.

۴. این بیت را در منابع بررسی شده نیافتیم؛ محمود افشار آن را در صدر یکی از مقالاتش درج کرده و در یادداشتی برای آن نوشته است: «این بیت فارسی در دیوان خاص قصر شاه‌جهان معروف به قلعه سرخ در آگره هندوستان در دو جا روبروی هم بر دیوار طلاکوب شده است. گوینده آن را هر چه تحقیق کردم نتوانستم بیابم، در دیوان کلیم کاشانی که ملک‌الشعرا دربار شاه‌جهان بوده و در موارد مختلف برای بناهای او شعر گفته با جست‌وجویی که کردم نیافتیم؛ به دیوان قدسی مشهدی که او هم پیش از کلیم ملک‌الشعرا همان دربار هند است و دیگر شاعران ایرانی و فارسی زبان هند هم دسترسی نداشتیم. چون جای دیگر این بیت را ندیدم، ثبت و ضبط آن را در اینجا مفید شمردم (افشار، ص ۳۴۹)

کتیبه‌های داخل آرامگاه

دو کتیبه فلزی در داخل مرقد نصب شده است که محل مزار شیخ بهاء‌الدین و فرزند و جانشین ایشان شیخ صدرالدین محمد عارف را نشان می‌دهد. برای زمان تولد و وفات شیخ بهاء‌الدین در منابع مکتوب تاریخ‌های متفاوتی بیان شده؛ اما در این کتیبه فلزی سال تولد او ۵۶۶ق و سال وفاتش ۶۶۱ق ذکر شده است.

حضرت شیخ الاسلام غوث العالمین بهاء‌الحق و بهاء‌الدین محمد زکریا شهروردی رح
تاریخ پیدایش ۲۷ رمضان ۵۶۶/۱۱۷۱م تاریخ وصال ۷ صفر المظفر ۶۶۱/۱۲۶۳م عمر مبارک ۹۲ سال^۱

حضرت شیخ الاسلام صدرالدین محمد عارف بالله (بالله) رح
پیدایش ۶۲۱ هـ وصال ۲۳ ذوالحجه ۷۰۹ هـ

۱. از اعداد مذکور در سال‌های قمری سن ۹۵ به‌دست می‌آید.

کتیبه مرمت بنا

متن کتیبه:

شاه ما مخدوم این درگاه عالی حسن بخش
معدن جود و سخا و مظهر آثار فیض
آن چراغ خاندان خواجگان سهرورد
مطلع انوار یزدان، مخزن اسرار فیض
این بنایی کرد و امید دگر دارد هنوز
می‌کند تعمیر این دربار پر انوار فیض
هست این عالی‌مکان چون روضه باغ جنان
یا کلاه آسمان یا بر زمین دستار فیض
شد به نقاشی و کاشی چون منقش این مکان
گفت هاتف با خلیفه گوزهی دربار فیض^۱

۱. ماده تاریخ کتیبه «زهی دربار فیض» است که می‌شود ۱۳۱۹.

کتیبه‌های دیوار آرامگاه

متن کتیبه:

مرا پیر دانای مرشد شهاب
 دو اندرز فرمود بر روی آب
 یکی آنکه بر خویش خودبین مباش
 دگر آنکه بر غیر بدبین مباش^۱

۱. منسوب به سعدی و منظور از «شیخ دانای مرشد»، ابوحنیف شهاب‌الدین عمر سهروردی برادرزاده ابوالنجیب عبدالقاهر سهروردی است. نسبت تعلیم او به احمد غزالی می‌رسد و در سال ۶۳۲ وفات یافته است (نک: فتی، ص ۱۹۶-۲۱۰). این ابیات این‌گونه هم نقل شده است:

نسه از سعدی، از سهروردی شنو	مقامات مردان به مردی شنو
دو اندرز فرمود بر روی آب	مرا شیخ دانای مرشد شهاب
دویم آنکه در نفس خودبین مباش	یکی آنکه در جمع بدبین مباش

متن کتیبه:

مرا ز پیر طریقت نصیحتی بیاد است
که غیر یاد خدا هر چه هست بر باد است

متن کتیبه:

تا در سر تو خیال هستی باقی‌ست
می‌دان به یقین که بت‌پرستی باقی‌ست
گفتی بت پندار شکستم رستم
آن بت که به پندار شکستی باقی‌ست^۱

اندیشه مال و جاه دنیا غلط است
بی وهم و خیال فکر بیجا غلط است
در خانه تن وطن نباشد هرگز
از بهر دو روز این تمنا غلط است

۱. این رباعی با اشعار مشهور زیر که اولی به مولوی و دومی به سعدی منسوب است شباهت دارد؛ اما در منابع بررسی شده یافت نشد:

ایمن منشین که بت‌پرستی باقی‌ست
آن بت که ز پندار برستی باقی‌ست
اندیشه کار بت‌پرستی باقی‌ست
آن بت که ز پندار شکستی باقی‌ست

تا با تو ز هستی تو هستی باقی‌ست
گیرم بت پندار شکستی آخر
تا یک سر مویی از تو هستی باقی‌ست
گفتی بت پندار شکستم رستم

متن کتیبه:

اگر گیتی سراسر باد گیرد
چراغ مقبلان هرگز نمیرد

متن کتیبه:

از ساحت دل غبار غفلت رفتن
وز غیر توجه به خدا آوردن
مغرور سخن مشو که توحید خدا
واحد دیدن بود نه واحد گفتن^۱

۱. این شعر به رباعی زیر، که به ابوسعید ابوالخیر منسوب است، شباهت دارد:

از ساحت دل غبار کثرت رفتن
مغرور سخن مشو که توحید خدا
به زانکه به هرزه در وحدت سفتن
واحد دیدن بود نه واحد گفتن

کتیبه مرمت گنبد

متن کتیبه:

گنبد این روضه غوث جهان
برتر ازین گنبد فیروزه شد
خان جمال از سر صدق و صفا
داد صفایش چو گل کوزه شد
از پی تاریخ صفایش خرد
گفت که چون گلشن پیروزه شد^۱
از اهتمام پیرمحمد تهانیسری شد تمام

کتیبه‌های مزارات آرامگاه لوح مزار شاه محمود

متن کتیبه:

چو مخدوم معظم شاه محمود/۱۲۸۶
به یاد حق جهان را کرد پدرود
دم آخر چه آن فردوس منزل
به تکرار افوض گشت مسعود
شب دوشین چارم صفر کرد
وداع دوستان از حب معبود
به فکر سال تاریخش خرد گفت
زهی محمود شه/۱۲۸۶ /مرد خدا بود
ایضاً

مخدوم که بود اهل عرفان
محمود به خلق وجود احسان
از دار فنا چو شد به فردوس
بگذاشت فراق بر محبوبان
تاریخ وفات او خرد گفت
آها (آه و ناله) بفتاد رکن مولتان /۱۲۸۶

۱. «چون گلشن پیروزه شد» = ۹۹۳.

لوح مزار بهاول بخش

متن فارسی کتیبه:

چون بهاول بخش مخدوم زمان حامی دین
رفت زین سفلی سرا ناگه سوی دارالبقا
قدسیان جنت به خیر مقدمش آراستند
گفت رضوان با ادب خوش آمدی صد مرحبا ۱۳۱۳
نیر عرفان بهاول بخش مخدوم و رئیس
صدرآرای بهاء‌الدین قریش نامدار
ناز می‌سازد جهان بر شوکت و جاه و حشم
هر یکی را بود از پایوسیش صد افتخار
صحبت ارباب دنیا ناگوار طبع شد
رستگاری برگرفته دست آن والا تبار
روز آدینه به جنت کرد رو در صبح گهه (گه)
هشتم از شعبان بود از جنوری بست (بیست) و چهار
بهره‌ور شد از بهار گلشن بزم وصال
نسبتش بی ریب آموزش گرفته در کنار ۱۹۵۲
ور سخن از بهر فصلی در میان آید بگو
صدرآرا در پناه سایه آموزگار / ۱۳۰۳ گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
از سر النقا اشاره سوی هجری ساختم
وه چه پنهان آفتاب صبح افروز وقار ۱۳۱۳
در حروف معجمه صدق از برای عیسوی
گفت فرقان مبین در پرده خط غبار ۱۸۹۶

هیبهات که گل‌خان کفن‌پوش شدند

از خاطر یک‌دگر فراموش شدند

آنان که به صد زبان سخن می‌گفتند

آیا چه شنیداند (شنیدند) که خاموش شدند ۱۳۱۳ هـ ۱۸۹۶ م^۱

۱. این رباعی به سبک رباعیات خیام است. گوینده آن را نیافتیم.

لوح مزار رکن الدوله صفدر جنگ

متن کتیبه:

آخری آرامگاه

رکن الدوله صفدر جنگ حاجی نواب مظفر خان سدوزئی

شهید

شجاع و ابن شجاع حاجی

امیر مولتان زهی مظفر

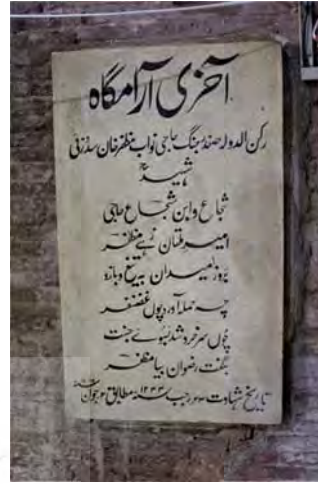
به روز میدان به تیغ و بازو

چه حمله آورد چون غضنفر

چون (چو) سر فرورد به سوی جنت

بگفت رضوان بیا مظفر

تاریخ شهادت ۲۳ رجب سنه ۱۲۳۳ مطابق ۲ جون سنه ۱۸۱۸ م

لوح مزار حاج خواجه مظفر محمود

متن روی قبر:

الحاج خواجه مظفر محمود

متن حاشیة سمت چپ صندوقچه قبر:

نشان منزل اخلاص فی الله

برفت از عالم فانی بصد جاہ

بگفت هائف شنیدم سن وصلش

زوی لا تقنطو من رحمة الله

۱۳۹۵ هـ

متن حاشیة سمت راست:

روشن گردان ز پرتو مهر علی

خاک لحد خواجه مظفر محمود، سنة ۱۹۷۵ م

متن حاشیة بالای صندوقچه مزار:

چون پذیرفتی مرا از ابتدا

مرحمت کن همچنی تا انتها

لوح مزار خانم رحمت الهی، همسر خواجه مظفر محمود

متن کتیبه:

رحمت الهی زوجه خواجه مظفر محمود
جستم چو سال نقلش آمد ندای هاتف
گور رحمت الهی با رحمت الهی
۲۳ ذیقعدہ سه شنبہ ۱۱ جنوری یوم منگل سنہ ۱۳۹۱ ہجری ۱۹۷۲ م

متن پشت سنگ:

با جدایی شدہ تاریخ نصیر
زوجه خواجه مظفر محمود
۲۳ ذیقعدہ سه شنبہ ۱۱ جنوری یوم منگل سنہ ۱۳۹۱ ہجری ۱۹۷۲ م

لوح مزار خان بهادر

متن کتیبه:

خان بهادر مخدوم بهاول بخش سجاده نشین
حضرت بهاول حق و الدین رحمت الله علیه هشتم
شعبان المعظم يوم الجمعة رحلت فرموده بجوار حق پیوست سنه ۱۳۱۴ ق

لوح مزار شیخ محمد شاه خلف مخدوم بهاول بخش صاحب قریشی هاشمی

متن کتیبه:

شیخ محمد شاه خلف مخدوم بهاول بخش صاحب قریشی هاشمی دهم ماه رمضان المبارک سنه ۱۳۱۰
وفات یافت

لوح مزار شیخ پیر صاحب

متن کتیبه:

خلد آشیانی شیخ پیر صاحب خلف مخدوم الرشید حسن شاه صاحب قریشی الهاشمی یوم چارشنبه تاریخ
بیست چهارم ربیع الثانی به جوار حق پیوست سنه ۱۳۱۵ هـ

لوح مزار محمد خیرالدین صابر ملتانی

متن کتیبه:

حضرت مولانا محمد خیرالدین صابر ملتانی لنگاہ^۱
ولد حضرت مولانا حاجی ابوالخیر چشتی ملتانی لنگاہ
عمر ۸۶ سال (صابر ملتانی فارسی، اردو، اورسراییکی کی معروف شاعر...)
تاریخ وصال - ۱۲ ذی الحجہ سنہ ۱۳۷۰ھ / ۱۳ سبتمبر ۱۹۵۱ م

۱. منطقہ های در پنجاب.

نتیجه‌گیری

مهم‌ترین مشخصه آرامگاه شیخ بهاء‌الدین زکریا، پایه‌گذاری سبکی نوین در معماری آرامگاهی، به جهت شکل ترکیبی و استفاده از کاشی‌کاری و کتیبه‌هایی زیبا به رنگ‌های نیلی و فیروزه‌ای است.

معماری این آرامگاه با استفاده از یک سازه آجری و ترکیبی از حجم‌های مربع و شش‌ضلعی، گنبدی بزرگ و چندین مناره بزرگ و کوچک و نهایتاً استفاده از کاشی‌های فیروزه‌ای و نیلی‌رنگ صورت گرفته است. هرچند این سبک، پیش از آن نیز در ایران و آسیای میانه سابقه داشته است اما آغازی برای منطقه شبه‌قاره به حساب می‌آید.

طراحی و ساخت آرامگاه و استفاده از کتیبه‌ها در دوران زندگی شیخ و زیر نظر او انجام پذیرفته است؛ اما همان‌گونه که از متن کتیبه‌ها و ماده‌تاریخ‌ها مشخص است، این بنا و کتیبه‌های آن چندین بار دستخوش تغییر شده؛ مانند مرمت بنا در سال‌های ۹۹۳ (= چون گلشن پیروزه شد) و ۱۳۱۹ (= زهی دربار فیض) و ۱۳۴۳ (کتیبه پیشانی بنا). همچنین به مرور زمان، در چندین نوبت بخش‌هایی به بنا اضافه شده که دارای کتیبه‌هایی جدیدتر است.

تعداد نسبتاً زیادی کتیبه فارسی بر آرامگاه شیخ بهاء‌الدین زکریا نصب است که غالباً حاوی اشعار عرفانی و اخلاقی از شعرای فارسی‌گوست.

کتیبه‌های مرقد شیخ بهاء‌الدین زکریا جدا از تعداد و تأکید بر اشعار فارسی، دارای مشخصات دیگری است. ابتدا اینکه هر جا متن و شعر به زبان فارسی است به خط نستعلیق نگاشته شده و هر جا عربی است به خط ثلث است. دوم آنکه نام شاعر، خوشنویس، نقاش و کاشی‌کار در اکثر کتیبه‌ها ذکر نشده و احتمالاً هنرمندان از مطرح کردن نام خویش در مکان‌های مقدس پرهیز کرده‌اند تا ارزش معنوی کار خود را نگاهند. سوم آنکه متن برخی از اشعار دارای تفاوت‌هایی با متن‌های ثبت‌شده در دیوان شعرا و کتب تأییدشده است و احتمال می‌دهیم حرکت اشعار در طول زمان و مکان باعث این تغییرات شده باشد؛ درواقع این اشعار به دلیل جذابیت و ارزش‌های عرفانی وارد زندگی مردم گردیده و سینه‌به‌سینه منتقل شده است. در این انتقال، کلماتی حذف، اضافه یا جا به جا شده است. همچنین انتقال اشعار از یک زبان مهمان به یک زبان میزبان می‌تواند باعث تغییراتی اندک شود و این تفاوت‌ها از نشانه‌های بارز در هنرهای مردمی است.

منابع

- اختر چیمه، محمد، مقام شیخ فخرالدین ابراهیم عراقی در تصوف اسلامی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۷۲.
- افشار، محمود، «دیدار زن جوان در کوهستان برن»، گوهر، ش ۱۶، تیر ۱۳۵۳، ص ۳۴۴-۳۴۹.
- سعدی شیرازی، کلیات سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، هرمس، تهران، ۱۳۸۵.
- فتی، هوشنگ، «سعدی و شیخ دانای مرشد شهاب»، سعدی‌شناسی، ش ۲، اردیبهشت ۱۳۷۸، ص ۱۹۶-۲۱۰.
- مولوی، جلال‌الدین محمد، مثنوی معنوی، به تصحیح رینولد ا. نیکلسون، هرمس، تهران، ۱۳۸۴.
- Husain Qureshi, Fauzia, *Multan, A Spiritual Legacy*, Topical, Lahore, 2014.

